

Det relationelle menneske

Karen Lumholt og Jonas Norgaard Mortensen (red.)

Det relationelle menneske

Personalisme i perspektiv

Vindelsti

”

„Udviklingen af velfærdsstaten har også betydet, at stat og kommune har overtaget flere af de opgaver, der tidligere lå i det civile samfund. Det har øget den individuelle frihed og uafhængighed, men det afføder også alt for ofte ensomhed og isolation fra det omgivende samfund.“

Elsebeth Gerner Nielsen, rektor, Designskolen Kolding

„Efter årtier med stadig mere selvished og kulde er samarbejde og tillid på vej tilbage på dagsordenen. Vi hænger mere sammen, end vi forestillede os. Empati og åbenhed er vigtigere, end vi vidste.“

Tor Nørretranders, forfatter, foredragsholder og debattør

„Vi må aldrig læne os tilbage og tro, at tingene ikke kan blive bedre. Stilstand er ikke bare en illusion, det er starten på tilbageskridt. Relationsarbejdet kræver konstant opmærksomhed og umage.“

William Rentzmann, tidl. direktør for Kriminalforsorgen

„Som samfund er vi således fanget i en uløselig politisk dilemmasituation, hvor borgerne ikke oplever at have ejerskab til samfundet og dets værdier. De oplever afmagt og apati og lever i realiteten i deres egen verden.“

Preben Melander, professor, iscenesætter af SACRE og centerdirektør, Center for Virksomhedsudvikling og Ledelse, CBS

„At lære at tænke relationelt kræver en kopernikansk revolution: Det er nødvendigt at lære at se livet fra et relationelt perspektiv, i modsætning til at se det fra en materialistisk eller individualistisk vinkel.“

Michael Schluter, initiativtager til „Relational Thinking“ i Cambridge

„En frihedsforståelse, som orienterer sig mod det fælles bedste, finder vi også hos de personalistiske tænkere, der på samme måde som Grundtvig forbandt denne forståelse med menneskets iboende værdighed.“

Regner Birkelund, professor, ph.d. & dr.phil., Syddansk Universitet

„Martin Luther King mente, at menneskers værdi og en retfærdig behandling er essensen af velfærd, og at vi er i konstant fare for at miste dette og umenneskeliggøre os selv gennem grådighed og udbytning af hinanden.“

Myron Moses Jackson, professor i filosofi, USA

„Tanken om menneskers gensidigt forbundne værdighed indebærer for både Desmond Tutu og personalister, at mister et menneske sine medmennesker – hvis medmennesket bliver en fremmed, en uvedkommende – så vil det fremmedgøre mennesket fra sig selv.“

Peter Lodberg, lektor og dr. theol

„Det er, når vi møder „det anderledes“ eller „det uforståelige“, at vores menneskesyn bliver ekstra vigtigt.“

Malene Fenger-Grøndahl, journalist, forfatter og foredragsholder

„Det enkelte menneskes identitet og udfoldelsesmuligheder hænger sammen med relationen til medmennesket. Det vil sige, at hvis det enkelte menneske mister eller fremmedgøres i relationer, da mister det en del af sig selv eller fremmedgøres for sig selv.“

Dorte Toudal Viftrup, psykolog

„Der findes ingen genvej til ægte relationer. Relationer kan ikke undgå at være tidskrævende. Relationer skal opbygges, og hvor der er store magtforskelle, kræver dette meget arbejde.“

Karin Lautrup Ramachandra, bachelor i rådgivning, bosiddende i Sri Lanka

„I vores kultur er der en kollektiv fortrængning af magtesløshed. Vi vil så gerne være perfekte. Men vi kan ikke leve op til det. Vi slår os på det. Det er ikke muligt at være perfekt.“

Preben Kok, sygehus- og sognepræst

“

Indholdsfortegnelse

© 2015 Forlaget Vindelsti og forfatterne

ISBN 978-87-93145-05-4

1. udgave, 1. oplag, 2015

Antologien er redigeret af Karen Lumholt og Jonas Norgaard Mortensen
– i værdifuldt samarbejde med journalist Sofie Maria Brand.

Omslag og grafisk tilrettelæggelse: D-Grafisk, David Lund Nielsen

Forsideillustrationen er malet af kunstneren Karsten Auerbach, som beskriver
kunstværket side 357.

Alle portrætter er taget af fotograf Søren Kjeldgaard – med undtagelse af portræterne
af Michael Schluter side 80 og 97, som er taget i Oxford, UK, af Jeremy Pembrey.
Søren Kjeldgaard fortæller om portræterne side 355.

Tryk: Specialtrykkeriet Viborg

Kopiering må kun finde sted på institutioner, der har indgået aftale med Copy-Dan,
og kun inden for de i aftalen nævnte rammer. Det er tilladt at bringe korte uddrag i
forbindelse med anmeldelser og omtale.

Udgivelsen er støttet økonomisk af tænketanken Cura.

Forlaget Vindelsti
Postboks 90
3300 Frederiksværk
Tlf. 48 79 73 77
mail@vindelsti.dk
www.vindelsti.dk

Forord..... 10

*Af Karen Lumholt, direktør i tænketanken Cura
og Jonas Norgaard Mortensen, forfatter til bogen „Det fælles bedste“*

■ Indledning

Introduktion til personalismen..... 16

Af Jonas Norgaard Mortensen, forfatter til bogen „Det fælles bedste“

■ Den hele dannelse

Mennesket er mere end en funktion i et samfundsmaskineri..... 28

Af Peter Kemp, professor emeritus

Fortalt til Sofie Maria Brand og Jonas Norgaard Mortensen

Læreren skal danne relationer i verdensklasse 44

*Af Casper Rongsted og Rasmus Schiellerup, læringskonsulenter og ledere
af projektet „Verdens bedste danske skole“*

Relationel kunst 58

Af Karsten Auerbach, billedkunstner, facilitator og foredragsholder

■ Det relationelle perspektiv

Relationel tænkning kan revolutionere kriseramte Europa 80

*Af Michael Schluter, initiativtager til „The Jubilee Centre“ i Cambridge,
„Relational Thinking“ og „Relational Thinking Network“*

Vær nær – sammenhæng i sammenfundet..... 98
Af Tor Nørretranders, forfatter, foredragsholder og debattør

Design af sociale relationer 118
Af Elsebeth Gerner Nielsen, rektor, Designskolen Kolding

Psykisk sundhed som relationsevne 130
*Af Dorte Toudal Viftrup, autoriseret psykolog
og ph.d. ved Syddansk Universitet*

■ Det gode samfund

Frihed til det fælles bedste – med Grundtvig og Hal Koch som guide 148
Af Ove Korsgaard, professor ved DPU på Aarhus Universitet

Intet demokrati uden gode penge..... 162
*Af Rasmus Hougaard Nielsen, formand for Gode Penge,
og Tune Revsgaard Nielsen, netværkskoordinator i Gode Penge*

Luther Kings kamp for økonomisk retfærdighed lever videre..... 176
*Af Myron Moses Jackson, professor i filosofi og statskundskab på
John A. Logan College, Illinois, USA*

Var Grundtvig personalist? 192
Af Regner Birkelund, professor, ph.d. og dr.phil., Syddansk Universitet

Menneskers livsudfoldelse er udfordret af konkurrencestaten..... 210
*Af Preben Melander, professor og centerdirektør,
Center for Virksomhedsudvikling og Ledelse, CBS*

■ Den værdige sameksistens

Værdig og respektfuld integration..... 232
Af Bent Dahl Jensen, redaktør for netavisen Sameksistens.dk

Romaerne – personalismens menneskesyn sat på prøve 250
Af Malene Fenger-Grøndahl, journalist, forfatter og foredragsholder

De rige, de fattige og vejen til reelt partnerskab..... 268
*Af Karin Laurrup Ramachandra, bachelor i rådgivning,
bosiddende i Sri Lanka*

■ Den genoprettede relation

Desmond Tutu og ubuntu 284
Af Peter Lodberg, lektor, dr. theol. og studieleder

Vellykkede relationer er altafgørende i fængsler..... 298
Af William Rentzmann, tidl. direktør for Kriminalforsorgen

Opgiv at være perfekt – i afmagten ligger friheden..... 312
*Af Preben Kok, sygehus- og sognepræst i Vejle og Engum
i samtale med Karen Lumholt og Jonas Norgaard Mortensen*

■ Danskernes værdier

Et nutidsbillede af danskernes relationer, engagement og værdighed 328
*Af Jens Nygaard Nielsen, politisk konsulent,
Michael Hedelund, særlig rådgiver,
og Jonas Norgaard Mortensen, forfatter til bogen „Det fælles bedste“*

■ Om fotografen og kunstneren

Se det i øjnene – der er altid noget på spil..... 355
Af Søren Kjeldgaard, fotograf

Når Narcissus vågner 357
Af Karsten Auerbach, billedkunstner

Forord

Af Karen Lumholt, direktør for tænketanken Cura
og Jonas Norgaard Mortensen, forfatter til bogen „Det fælles bedste“

„Der er et menneskesyn til forskel.“

Sådan siger vi undertiden, når to holdninger står skarpt over for hinanden, og uenigheden synes at udspringe af ret så forskellige udgangspunkter. Vores syn på mennesket gør en forskel. En forskel i måden, vi behandler hinanden på, indretter vores liv og samfund på, prioriterer vores tid og ressourcer på.

Personalismen er et menneskesyn, som sætter menneskers *relationer, engagement og værdighed* i centrum og som udgangspunkt for alt.

I to antologier har vi bedt en række dygtige fagfolk udfolde og udfordre, hvordan personalismens menneskesyn sætter ord på, kolliderer med eller rammer ved siden af den virkelighed, de oplever i deres videns- og virkefelt.

I det første bind, *Det personlige samfund. Personalisme i praksis*, satte vi fokus på familieliv, dannelse, fællesskab, ledelse og trivsel i *velfærdssamfundet*. Dette andet bind med titlen *Det relationelle menneske. Personalisme i perspektiv* udvider i tid, sted og tanke og er mere historisk, eksistentiel og filosofisk.

Vores ellers så velsmurte og velfungerende samfund er ved at bevæge sig væk fra det, som tjener menneskers egentlige lykke. De mange, der reagerer med stress og depression, er blot én indikation på dette. Vækst og konkurrence er blevet et mål i sig selv, på bekostning af sundhed og trivsel. Upersonlige kontrolsystemer indføres som en „nødvendighedens politik“, uden hensyn til effekt på individ, civilsamfund og ansatte.

Hvis vi skal ændre på dette, bliver vi nødt til at grave nogle spadestik dybere i den politiske analyse og debat. Det handler om menneskesynet. At mennesket helt grundlæggende er relationelt, at vi trives og udfolder os i gode relationer, er nemlig afgørende for, hvordan vi skal indrette vores liv. Hvordan vi bygger vores samfund op. Hvordan vi omgås hinanden; i hjemmet, i skolen, i foreningslivet, på arbejdspladsen. Hvordan vi bor og lever vores liv i dagligdagen.

Vores håb er, at de to antologier sammen med grundbogen om personalisme, *Det fælles bedste*, ikke kun sætter menneskesynet og udfordringerne i vores tid til debat, men også bringer os et skridt videre. Tiden er kommet til en kulturrevolution mod systemstyring, vækst-fetish og væren-sig-selv-nok. Vores drøm er, at vi sammen kan skabe et relationelt gennembrud. Et paradigmeskifte med *det relationelle menneskesyn* som grundlag, og hvor

menneskers *relationer, engagement og værdighed* kan blive grundpiller i det, som vi betegner *det personlige samfund*.

Indledningen bør læses først, hvorefter de enkelte temaer kan læses uafhængigt – alt efter personlig og faglig interesse. Antologierne understøttes af mere viden og løbende debat på www.personalisme.dk.

Som redaktører har vi været overvældet over den rigdom af bidrag og perspektiver, der kan udgives i antologierne. Vi er taknemmelige for støtten fra tænketanken Cura og forfatternes bidrag og samarbejde.

Karen Lumholt og Jonas Norgaard Mortensen

Indledning

Introduktion til personalismen

Af Jonas Norgaard Mortensen, forfatter til bogen „Det fælles bedste“

Personalismen er et tankesæt, et menneskesyn, der ikke forsøger at tage det bedste fra forskellige ideologier, men i sig selv er en filosofisk sammenhængende tænkning. Det er ingen facitliste, men i stedet nogle udgangspunkter og retningslinjer, vi kan følge, når vi skal give et bud på, hvordan vi skal behandle hinanden, og hvilken rolle staten og andre institutioner skal spille i vores samfund. Helt centralt står værdierne om mennesket som relationelt, engageret og værdigt.

Da jeg i efteråret 2012 udgav bogen *Det fælles bedste. En introduktion til personalismen*, var det med en stor usikkerhed om, hvordan en sådan bog ville blive modtaget. På den ene side var det et emne, som for mig selv var uhyre relevant – på den anden side er personalismen stort set ukendt i Danmark. Ville en præsentation af en ny „isme“ ikke være meget op ad bakke i vores tid? Ydermere var jeg klar over, at det var ambitiøst at ville skrive en bog, som på samme tid var let tilgængelig og dog ikke så forenklet, at fagfolk ville vende tommelfingeren nedad.

Reaktionen på bogen har været over al forventning. Jeg har fået rigtig mange kommentarer fra almindelige danskere, for hvem en personalistisk tankegang har givet god mening. Både fordi de intuitivt fornemmer, at den beskrivelse af mennesket, som ligger til grund, er i overensstemmelse med virkeligheden, og fordi de oplever, at de problemer, som personalismen adresserer, har forbindelse til deres hverdag. Deres liv. Mange har for eksempel erfaringer med, at relationerne smuldrer, eller at de enten bliver betragtet som et nummer i et system og/eller som forbrugere, nogen skal tjene penge på.

Fagfolk har først og fremmest givet bogen *Det fælles bedste* kredit for at have trukket et glemt og ukendt menneskesyn frem fra glemslen. Nogle har påpeget, at der i forlængelse af bogen er brug for en mere dybtgående udfoldelse af personalismen. Det er netop, hvad denne antologi i to bind skal tjene til.

Personalismen kort fortalt

Dette indledende kapitel giver en kort beskrivelse af et personalistisk menneskesyn. Som jeg har redegjort for i *Det fælles bedste* er personalismen ikke en fasttømret ideologi, men snarere en måde at tænke på, en pejling på, hvad mennesket er, eller en retning at bevæge sig i.

Danmark beskrives undertiden som et social-liberalt samfund, hvor vi har taget det bedste fra de to store „ismer“ – omsorgen for de svageste fra *socialismen* og den personlige frihed fra *liberalismen* – og derved skabt en middeelvej, der også bliver kaldt den skandinaviske model. Det er et forsøg på at forme et samfund, som alle borgere har del i, og hvor „få har for meget og færre for lidt,“ som Grundtvig udtrykte det.

I mange år har kampen mellem liberalisme og socialisme, mellem in-

dividualisme og kollektivism, været det naturlige udgangspunkt for den politiske debat. Det har været de modeller, der har været ved hånden, og de politiske løsninger har været styret af denne modsætning: Enten går man ind for mere frihed, eller man går ind for mere fællesskab.

Spørgsmålet er, om denne tænkemåde er ved at have udslettet sin rolle.

I hvert fald kan man godt komme i tvivl: **Har vi fået vendt om på det, så vi i virkeligheden er på vej mod et samfund, der har taget det værste fra socialismen: centralisme og bureaukrati – og parret det med det værste fra liberalismen: egoisme og grådighed?**

Personalismen er et tankesæt, et menneskesyn, der *ikke* forsøger at tage det bedste fra forskellige ideologier, men *i sig selv* er en filosofisk sammenhængende tænkning. Det er ingen facitliste, men i stedet nogle udgangspunkter og retningslinjer, vi kan følge, når vi skal give et bud på, hvordan vi skal behandle hinanden, og hvilken rolle staten og andre institutioner skal spille i vores samfund.

Personalismen har en række grundlæggende værdier, som her er sammenfattet i tre punkter:

PERSONALISMENS MENNESKESYN

- Mennesket er et *relationelt* væsen, der har brug for et tæt og engageret samspil med sine medmennesker, i større eller mindre fællesskaber, for at trives og udvikle sit potentiale.
- Mennesket er et *engageret* væsen, der udfolder sig ved i frihed at tage ansvar for sit eget liv, men også for sine medmennesker og for hele samfundet.
- Mennesket har en iboende *værdighed*, der aldrig kan relativiseres eller formindskes, og som dets medmennesker og samfundet ikke må undertrykke eller krænke.

Mennesket er relationelt

Ifølge personalismen er mennesket et relationelt væsen, der har brug for et tæt og engageret samspil med sine medmennesker, i større eller mindre fællesskaber, for at trives og udvikle sit potentiale.

Det betyder, at vi mennesker alt andet lige trives bedst, når vi indgår i relationer. Vi har brug for andre, der elsker os, holder af os, ser os og forventer noget af os. Samtidig trives vi bedst ved, at vi har nogen at bryde os om. Jeg kan ikke være mit „jeg“, hvis ikke der er et „du“.

Hermed står personalismen i modsætning til individualisme, hvis politiske udtryk er liberalisme. Personalismen lægger vægt på det enkelte menneskes frihed og ansvar for eget liv, men betoner samtidig, at mennesket kun kan udleve dette ansvar i relation med sine medmennesker. Nogle personalister går endda så vidt som at sige, at mennesket *kun* eksisterer i relation med andre. Dermed kan personalismen aldrig ende i liberalisme, da relationen til mit medmenneske og dets behov altid vil spille ind, når jeg skal udleve mit eget liv.

På den anden side står personalismen også i modsætning til kollektivism og socialisme ved at hævde, at fællesskabet aldrig må gå forud for det enkelte menneske. Institutioner og systemer, herunder stater og myndigheder, er ifølge personalismen kun gavnlige, for så vidt de hjælper mennesker med at udfolde deres liv. Derfor er det afgørende for personalister ikke, om staten er stor eller lille, men snarere at magten tjener mennesker og er decentraliseret, så vi har størst mulig indflydelse på de beslutninger, der angår os selv.

Mennesket er engageret

Ifølge personalismen er mennesket et engageret væsen, der udfolder sig ved i frihed at tage ansvar for sit eget liv, men også for sine medmennesker og for hele samfundet.

Mennesker trives rigtig godt med opgaver, der skal løses. Når huset er bygget færdigt, er vi straks på udkig efter nye udfordringer. Vi kan lide at være

forpligtet på noget over for nogen. At have et kald eller en opgave. En opgave er en gave. At være uden forpligtelser – uden arbejde, uden nogen der forventer noget eller har brug for os – er for de fleste en ulykke. Vi kan ikke lade være med at spørge: Kan jeg gøre noget?

For personalismen er frihed ikke at være uafhængig af andre mennesker, men frihed fra undertrykkelse fra systemer, strukturer og institutioner. Og først og fremmest hører frihed sammen med ansvar – at mennesker tager ansvar for deres egen situation og ansvar for de fællesskaber, store og små, som de er en del af.

Hvor der gives frihed, bliver der også kreativitet og engagement. Dette gælder både i store og små fællesskaber, det gælder på arbejdspladsen, i foreningslivet, i familien. Og det gælder i samfundslivet. Et samfund fungerer godt, hvis medborgerne er handlende, ansvarsbevidste, engagerede, kreative og initiativrige. Derfor lægger personalismen vægt på mindre fællesskaber, hvor mennesker har stor indflydelse på deres egen tilværelse, og på at beslutninger bliver truffet så tæt på borgerne som muligt. Det er positivt, hvis civilsamfundet og den frivillige, uegennyttige indsats blomstrer.

Mennesket er værdigt

Ifølge personalismen har mennesket en iboende værdighed, der aldrig kan relativiseres eller formindskes, og som dets medmennesker og samfundet ikke må undertrykke eller krænke.

Det enkelte menneske er unikt og har en værdi, som ikke kan devalueres. Mennesket er ukrænkeligt og må ikke udsættes for nogen former for overgreb. Når mennesker begår overgreb på andre, så afpersonaliserer de dem og behandler dem som ting, der ikke har anden værdi end den, de bliver tillagt.

Mennesket er værdifuldt i sig selv, og derfor skal hvert enkelt menneske behandles med respekt, uafhængigt af etnicitet, kultur, religion og social status. Alle mennesker, uden undtagelse, har en unik personlighed og kan på et uendeligt antal måder bidrage til, at verden bliver et lidt bedre sted at være. Ethvert menneske maler med sin egen farve på vores fælles lærred.

Det betyder, at jeg må møde hvert eneste menneske med den indstilling, at den anden er betydningsfuld, og at vores relation (uanset hvor tæt

den er) er enestående og rummer muligheder. Derved får både den anden og jeg selv en ny chance. En ny mening. Det at give den anden en mulighed for at blive set som sig selv er en af mine vigtigste opgaver som medmenneske.

Det er ikke kun mennesker, der kan krænke medmenneskets værdighed. **Personalismen er kritisk over for alle systemer, der umyndiggør, fremmedgør og reducerer det enkelte menneske, uanset i hvis navn de gør det.** Systemer og institutioner skal forstås i bredest mulig forstand og omfatter tankesystemer, styringssystemer og samfundssystemer.

Personalisme i praksis

I bogen *Det fælles bedste* argumenterede jeg for, at vi har fået skabt et *afpersonaliseret samfund* – et samfund, der i stadig højere grad bevæger sig væk fra det helt basale, de nære relationer mellem værdige og engagerede mennesker, og i dets sted sætter ideologi, økonomi, systemer, institutioner. Konsekvenserne er en stadig større mistillid til vores medborgere og til samfundet generelt. Denne mistillid står i fare for at føre til en ned-

i PERSONALISMENS PLACERING

Mennesket er ifølge personalismen *relationelt, engageret og værdigt*. Det værdige, engagerede menneske bliver til i relationen med andre mennesker.

Personalismen står dermed på ene side i opposition til *individualismen*, som ser personer uafhængigt af medmennesket – og på den anden side *kollektivismen*, som ser personer underlagt fællesskabet. Personalismen lægger vægt på det enkelte menneskes frihed og ansvar for eget liv, men betoner samtidig, at mennesket kun kan udleve dette ansvar i relation med sine medmennesker. Omvendt må fællesskabet aldrig gå forud for det enkelte menneske.

Personalismen står også i opposition til et materialistisk menneskesyn, der hævder, at mennesket kun er natur, biologi. Mennesket er også ånd – ikke ånd i religiøs betydning, men som det, der hæver mennesket over naturen (på samme måde som man tidligere skelnede mellem naturvidenskab og åndsvidenskab og kan tale om „åndens og håndens arbejde“).

smeltning af samfundet og gør os ude af stand til at håndtere de alvorlige udfordringer, vi står overfor.

For mig at se er personalismen et værdifuldt menneske- og samfundssyn, vi kan trække på i de velfærdsomlægninger, vi står midt i. Vores velfærd er i fare for at blive enten for institutionaliseret eller for markedsgjort. I begge tilfælde forsvinder den mellemmenneskelige relation, og systemerne har sejret over mennesket, om det så er markedet eller teknokratiet.

Om personalismen kan bruges på det overordnede samfundsmæssige plan, er der selvfølgelig delte meninger om. Men hvad med konkrete fagområder? På baggrund af beskrivelsen ovenfor har vi udfordret en række personer til at komme med et bud på personalismens perspektiver inden for deres fagområde eller virkefelt. Hvad er et *relationelt* menneskesyn? Hvad betyder *engagement*? Hvordan kan vi behandle hinanden *værdigt*? Er det mest flotte ord, eller har det personalistiske menneskesyn afgørende perspektiver for vores samfund?

Fælles for forfatterne er, at de er optaget af, hvordan vi indretter vores samfund, så det skaber optimale vækstbetingelser for, at mennesker kan være, vokse og virke. For nogle af dem er personalismen et nyt bekendtskab, og de færreste af dem vil kalde sig personalister. Men de bidrager alle under den forudsætning, at personalismen, som alternativt menneskesyn, kan være med til at udvide eller udfordre vores debat og tænkning.

Resultatet kan læses i de følgende kapitler ...

OM FORFATTEREN

Jonas Norgaard Mortensen er født i 1976; uddannet inden for statskundskab, litteratur og ledelse; gift med Hanne Skovgaard og far til Johan, Selma og Oline.

Jonas Norgaard Mortensen har i mange år været engageret i krydsfeltet mellem værdier, fællesskaber, politik og samfund. Han har været kommunikationschef i Dansk Ungdoms Fællesråd, partisekretær for Kristendemokraterne og kommunikationschef i Krifa. I 2010-2012 boede og arbejdede han i Mellemosten under det arabiske forår, hvor han som regionsleder for Danmission ledte og udviklede dialog, demokrati og udviklingsprojekter i Egypten, Libanon og Syrien.

I 2012 udgav Jonas Norgaard Mortensen bogen *Det fælles bedste*, som siden er kommet i tre oplag og i 2014 blev udgivet i en gennemredigeret udgave på engelsk som *The Common Good*.

Jonas Norgaard Mortensen driver nu sit eget foredrags- og konsulentfirma og arbejder både nationalt og internationalt med personalisme og for tænketanken Cura.

Den hele dannelse

28 // Mennesket er mere end en funktion i et samfundsmaskineri

Af Peter Kemp, professor emeritus

Fortalt til Sofie Maria Brand og Jonas Norgaard Mortensen

44 // Læreren skal danne relationer i verdensklasse

Af Casper Rongsted og Rasmus Schiellerup, læringskonsulenter

og ledere af projektet „Verdens bedste danske skole“

58 // Relational kunst

Af Karsten Auerbach, billedkunstner, facilitator og foredragsholder

Mennesket er mere end en funktion i et samfundsmaskineri

Af Peter Kemp, professor emeritus

Fortalt til Sofie Maria Brand og Jonas Norgaard Mortensen

Konkurrencesamfundet er blevet blindt for de grundlæggende menneskelige og samfundsmæssige behov. Den abstrakte tænkning har taget overhånd på bekostning af relationer og samtale. Og vores klassiske dannelsessyn trues af en forarmet halvdannelse. Personalismen har historisk bekæmpet netop den udvikling, og derfor kan vi aktuelt bruge personalismens menneske- og samfundssyn som en vejviser.

Konkurrencesamfundet er blevet et vilkår for mennesker i dagens Danmark. Vi vurderes i et hidtil uset omfang som arbejdere, der skal kontrolleres af staten.

Der er tale om et overgreb, når dette menneskesyn gøres til den eneste og højeste målestok og ikke afbalanceres af et andet menneskesyn, hvor fællesskabet mellem mennesker og respekten for „hin enkelte“ er højeste målestok for vores menneskelighed.

Det er blevet nødvendigt at gå i kødet på konkurrencestaten, når den er værst og for eksempel lammer vores kamp for et folkeligt fællesskab – ikke at forveksle med det faktum, at der overhovedet er konkurrence og kappestrid mellem mennesker.¹

Fra menneskeledelse til maskinledelse

Fokus på effektivitet og centralisering har været det altoverskyggende politiske fokus i årtier, som har skubbet det menneskelige aspekt i baggrunden. Dette står i stærk kontrast til personalismens tro på, at teknik og økonomi ikke kan stå alene, men altid må gå hånd i hånd med ånd.

Det er nødvendigt med en etisk appel om ikke at glemme, at mennesket er andet og mere end en funktion i et samfundsmaskineri, og lade idéen om det hele menneske være ledestjerne for de politiske afgørelser. ”

Hvis idéen om den kontrollerede arbejder alene skal være den tankeform, der har skabt den danske stat, forstår man i øvrigt ikke, hvorfor danske kvinder fik valgret i 1915, hvorfor vi har skabt et offentligt sygehusvæsen og sygesikring, hvorfor vi har oprettet gratis skoler og ældreomsorg, hvorfor staten støtter kunst og kultur, hvorfor vi har en folkekirke støttet af staten, og hvorfor nogle mener, at dannelsen i uddannelsen er væsentlig. Intet af dette kan tilstrækkeligt begrundes i markedets krav.

Der ligger et andet menneskesyn bag.²

Orators eller philosophers?

Jeg er medlem af Sophia, tænketanken for pædagogik og dannelse, og vi afholdt en konference i september 2014 med 120 mennesker fra skoleområdet.³ Her var det tydeligt, at mange godt kan se, hvad der er galt, men føler sig magtesløse i en tid præget af konkurrence, dokumentation og tests.

Jeg holdt et oplæg, hvor jeg anvendte bogen *Orators and Philosophers: A History of the Idea of Liberal Education*, skrevet af den amerikanske historiker Bruce A. Kimball i slutningen af 1980'erne.⁴ I bogen skitserer han to holdninger, som går igennem historien. Den ene er at være *orator* (taler), ligesom Cicero: Man henvender sig til andre og er interesseret i, at andre forstår, hvad man siger. Det må i dag betyde, at man ønsker kommunikation med andre, og at demokrati, som Hal Koch sagde, er samtale og livsform. Den anden er at være *philosopher*: De abstrakte tænkere, som på forhånd ved, hvordan tingene skal være, og trækker det ned over andre. Og disse „filosoffer“ er i dag nok mest politikere, der har fået en god idé, som de vil tvinge igennem.

Vi ser i dag en udbredelse af disse abstrakte tænkere, som sætter sig på andre og knuser dem. Det skete i tilfældet med den nye skolereform, hvor der ved dens gennemførelse fra politikernes side var et totalt fravær af forhandling og anerkendelse af den anden parts rolle. Det er abstrakte idéer og økonomi, der tæller. Det er filosofertankegangen i sin kerne.

Det samme er tilfældet med læreruddannelsen. Interessen falder år for år, og alt for få vil være lærere. Den dalende interesse og manglende status i faget skyldes formentlig, at det ikke er vigtigt, hvad lærerne skal formidle af kultur, men at de blot skal lære metoder til at presse læring ind i hovedet på børnene. Vi står midt i den modsætning mellem orators og filosofers.

Halvdannelse i uddannelsessystemet

En af udfordringerne i skolesystemet er, at vi har glemt vores mangeårige dannelsesstradition i Danmark med det meget brede dannelsesbegreb, der også står som en hovedsætning i folkeskolens formålsparagraf.

Det danske dannelsesbegreb går et par hundrede år tilbage og svarer til det tyske *Bildung*, som refererer til den humanistiske, brede uddannelse af mennesker og ikke kun specialisering. Det var sådan, man gennemførte skole- og universitetssystemet i begyndelsen af 1800-tallet.

På samme tid opstår også begrebet *Halbbildung* på tysk og *halvdannelse* på dansk. Det omfatter oprindeligt dem, der endnu ikke er *bildet* – dannede. Senere i det 20. århundrede beskriver den tyske filosof Theodor W. Adorno (1903-1969) dem, som er optaget af finkultur og kunst, men uden ansvarsfølelse for samfundet, og det var blandt andet dette, der gav mu-

lighed for nazismens udbredelse og magtovertagelse. Det er paradoksalt, at det kunne ske, tyskernes kulturbaggrund taget i betragtning, men det skete – også fordi man havde presset tyskerne for meget i knæ efter første verdenskrig, hvilket affødte et had til englænderne og franskmændene.

Vi må huske, at det primitive altid ligger lige under overfladen hos os mennesker. Derfor er det afgørende med andre spirituelle strømme.

Men hvad er så halvdannelse i dag? Det er, at vi i uddannelsessystemet har fået et for ensidigt fokus på, at vi skal blive fagligt dygtige. Vi skal kunne regne og skrive, men dette er kun redskabsfag for kulturel udvikling. Halvdannelsen i dag er denne indskrænkede dannelse.

Den nye læreruddannelse og den nye skolelov vidner om en form for halvdannelse, der reducerer dannelsen – både den engelsk-amerikanske *liberal education* og den tysk-franske *Bildung* (fransk: *éducation*) – til faglig læring. Dannelsen til ansvarsbevidste borgere underprioriteres med fatale konsekvenser for det politiske og kulturelle liv. Det er de abstrakte tænkere (*philosophers*), der forsøger at sætte sig på de samfundsorientere-

FOLKESKOLENS FORMÅLSPARAGRAF

§ 1. Folkeskolen skal i samarbejde med forældrene give eleverne kundskaber og færdigheder, der: forbereder dem til videre uddannelse og giver dem lyst til at lære mere, gør dem fortrolige med dansk kultur og historie, giver dem forståelse for andre lande og kulturer, bidrager til deres forståelse for menneskets samspil med naturen og fremmer den enkelte elevs alsidige udvikling.

Stk. 2. Folkeskolen skal udvikle arbejdsmetoder og skabe rammer for oplevelse, fordybelse og virkelyst, så eleverne udvikler erkendelse og fantasi og får tillid til egne muligheder og baggrund for at tage stilling og handle.

Stk. 3. Folkeskolen skal forberede eleverne til deltagelse, medansvar, rettigheder og pligter i et samfund med frihed og folkestyre. Skolens virke skal derfor være præget af åndsfrihed, ligeværd og demokrati.

Kilde: Undervisningsministeriet (2014)

de „talere“ (*orators*), for hvem samtalen om „de store spørgsmål“ er livsnødvendig.

Skolens dannelsesopgave

Den franske grundlægger af personalismen Emmanuel Mounier kæmpede allerede i 1930'erne mod en ensidig halvdannelse. Formålet med dannelse og uddannelse (som begge dækkes af det franske ord *éducation*) er ifølge Mounier og mange andre personalister at vække mennesker, så de evner at leve og handle som *personer*. **Dannelse og uddannelse skal forbedre personen til den rette brug af frihed eller det, han kalder et „ansvarligt engagement“.**

Hovedmodstanderen så Mounier dengang i den totalitære tænkning, hvad enten det var nazisme eller kommunisme. Derfor siger han i sit *Manifest for personalismen* fra 1936, at dannelse og uddannelse ikke skal „skabe bevidste borgere“, som han sidestiller med „gode patrioter eller små fascister eller små kommunister“, men vække mennesker, „så de bliver i stand til at leve og engagere sig som personer“. ⁵ Men det betød ikke, at Mounier ikke tilkendte den ikke-autoritære stat en positiv funktion, for i samme afsnit skriver han, at staten gennem uddannelsessystemet kan og må spille den dobbelte rolle som „beskyttelse af personen og organisering af det fælles gode“. ⁶

Personalismen har det, man kan kalde et blødt syn på uddannelse, hvor den almene dannelse, eller skolen for livet, som Grundtvig kaldte det, prioriteres over de mere hårde funktions- og professionsrettede færdigheder. „Skolen har fra de allertidligste årgange den opgave at lære barnet at leve og skal ikke bare proppe det med videnskabelige eller praktiske data,“ siger Mounier i sit *Manifest for personalismen*. ⁷

Mounier erkender naturligvis, at det er nødvendigt, at individer mestrer et fag eller en profession for at kunne skabe et økonomisk underhold og dermed et minimum af frihed, som er nødvendigt for at udvikle et personligt liv. Derfor indgår den tekniske eller funktionelle form for undervisning i Mouniers personalisme, men det må aldrig „blive kernen eller hovedformålet for dannelsesprocessen“. ⁸

Den teknokratiske djøficering i ministerierne medvirker desværre til halvdannelsens udbredelse. I for eksempel uddannelsesministeriet har

man ikke en eneste centralt placeret person for pædagogik, og man kommer åbenlyst til at mangle den baggrund, der gives med den pædagogiske uddannelse, som må vige for talmennesker og teoretikere.

Den kropslige persons dannelse

Mouniers aktualitet og det område, hvor han stadig mest kan lære os noget, er måske knyttet til hans tanker om, hvad hans opfattelse af engagementet og ens egen krop betyder for undervisning og dannelse.

Den betyder, at undervisning ikke kan være neutral, men ikke fordi den skal være religiøst forkyndende. Den skal ikke prædike en religiøs eller politisk lære, men den skal handle om de menneskelige vilkår for alt personligt liv.

I sit *Manifest for personalismen* erklærer Mounier, at målet med dannelse og uddannelse ikke er at „tilpasse (*façonner*) barnet til et konformt socialt miljø eller en statslære“, men „vække de personer, der er i stand til at leve og engagere sig som personer“. ⁹

Dannelse og undervisning mislykkes, hvis pædagogikken bliver totalitær, men den lykkes, hvis den er altomfattende i sit ideal, det vil sige angår det hele menneske og ikke indskrænkes til faglig uddannelse og forberedelse til et job, men bliver en dannelse for hele livet.

Dannelse af medborgere

Mounier bevarede i hele sit forfatterskab en dyb interesse for denne dannelse. Således hævder han i *Hvad er personalismen?* fra 1947, at undervisning ikke kan indskrænkes til en kritisk objektivitet. For det drejer sig for ham om at danne medlemmer af et samfund – eller som vi siger i dag: medborgere. Og man kan ikke være medborger og tage et medansvar for samfundet, hvis man, som Mounier siger, „nægter at skelne mellem godt og ondt, næring og gift“. ¹⁰ Den neutrale forståelse fører ikke til andet end opløsning af det, der skulle forstås. Det er derfor, hævder han, at „den engagerede erkendelse er den sande objektivitet“. ¹¹

Denne engagerede erkendelse hindrer ikke, men stimulerer tværtimod forståelsen af det fremmede og det fjendtlige. Mounier hævder, at „for det engagerede menneske kræver den fulde forståelse af modstanderen, at

PERSON OG DANNEELSE – EMMANUEL MOUNIERS BETYDNING I DAG

Den franske personalist Emmanuel Mounier (1905-1950) har især haft betydning ved at være den første i det 20. århundrede, der har vist, hvordan filosofen kan indgå i den kulturelle og politiske debat med andre mennesker og bruge filosofiske argumenter i denne debat. Lanceringen af tidskriftet *Esprit* i oktober 1932 forbliver et skelsættende resultat af hans indsats og værk. For eksempel var det Mounier, der lærte Jean-Paul Sartre, der var født i 1906, året efter Mounier, at føre en filosofisk kamp på den politiske arena. Sartre efterlignede ham i flere henseender, blandt andet ved at skabe tidskriftet *Les Temps Modernes*, der begyndte at udkomme i oktober 1945, lige efter anden verdenskrig. Og Sartre var ikke den eneste, der lærte populariseringens kunst af Mounier. Mounier var et forbillede i Frankrig og mange andre lande.

Men når filosofen blander sig i debatten, må han også have noget at sige. Og Mounier havde meget at sige ud fra hans overbevisning om menneskets rolle i verden. Og den kendsgerning, at han ikke citeres så ofte i de filosofiske, kulturelle og politiske debatter i vore dage, viser ikke, at han ikke har haft en betydelig indflydelse på disse debatter, men derimod at hans ideer og især hans kritik både af totalitarismen og individualismen såvel som af både dogmatiske og relativistiske positioner har sejret i en sådan grad, at den ofte er blevet noget selvfølgeligt og en tavs forudsætning for det, der siges og skrives i kulturlivet, samfundet og det politiske liv.

Imidlertid måtte Mounier betale en pris for populariseringen af sine tanker. Han blev en mester i gode formuleringer, men en stor del af de begreber, han benyttede, blev ikke tilstrækkeligt udarbejdet som begreber. Han var en ildsjæl, der ikke – som for eksempel Sartre – tog sig nok tid til at skrive et strengt gennemtænkt filosofisk arbejde, før han henvendte sig til offentligheden. Han søgte med sine første skrifter og med skabelsen af tidskriftet *Esprit* som 26-årig straks at gøre sig gældende i den offentlige debat. Hans eneste større arbejde, *Traité du caractère* (Afhandling om karakteren) var resultatet af hans tvungne undergrundstilværelse fra 1942-44 under anden verdenskrig. Uden den ro, som eksilet påtvang ham, havde han næppe fundet tid til at skrive denne bog, som er den mest analytiske fra hans hånd. Men selv i afhandlingen om karakteren er den begrebsmæssige sammenhæng undertiden ikke tilstrækkeligt udarbejdet, men underordnet præsentationen af den vision, der bygger på hans erfaring, og som han vil kæmpe for.

Dog er det velkendt og til fulde udfoldet i litteraturen om ham, at der i det mindste er to nøglebegreber, som hans værk har udviklet: begrebet om *engagement* og begrebet om *person*. Den mest synlige arv, som han har efterladt os, er den måde, han prægede disse to gamle klassiske begreber på, og som genfindes hos andre, der er blevet inspireret af hans tænkning.

Når for eksempel personbegrebet i den stående debat om de store etiske spørgsmål om teknologiske indgreb i levende væsner, især med genetisk manipulation, spiller en væsentlig rolle for at udtrykke en bekymring for og ønsket om beskyttelse af levende væsner og i særdeleshed mennesker, har Mouniers tænkning utvivlsomt bidraget en hel del til det.

Det betyder ikke, at Mouniers indflydelse i den filosofiske og kulturelle kontekst i dag er begrænset til refleksioner over engagementet og personen. Der er i det mindste to begreber, der er centrale i debatten i dag, og som er værd at genoverveje i lyset af Mouniers værk, og det er begrebet om „min krop“ og begrebet om dannelse i pædagogisk forstand. Det pædagogiske dannelsesbegreb er udviklet siden det 17. århundrede af de franske tænkere Rousseau og Helvetius og de tyske filosoffer Herder, Kant, Pestalozzi, Herbart med flere. Men når Mounier har betydning for aktualiseringen af disse begreber, er det mindre på grund af hans tematisering af dem og mere på grund af den måde, hvorpå han har inddraget dem i udarbejdelsen af idéen om personen og i sin teori om engagementet.

Kilde: Peter Kemp „Person og dannelse. Emmanuel Mouniers betydning i dag“.

dette menneske gør en anstrengelse, der er mere berigende end den simple objektive neutralitet, for modstanderen er for ham en opdrager og en støtte samtidig med, at han er en kraft, man skal overvinde“.¹²

I dag, hvor den tekniske og videnskabelige uddannelse ofte fortrænger den visionære undervisning, kan vi lære af Mounier, at opdragelse må være en etisk dannelse af det kropslige selv, af personens engagement i verden. Men denne opdragelse kan ikke undgå selv at være engageret, hvis den vil være i stand til at vække ånden i kroppen. Man må tro på sin egen undervisning for at få andre til at tro den. Således gælder Mouniers undervisning for opdrageren som for en hvilken som helst anden person, der henvender sig til en anden med det levende ord: „Vi er engagerede, ombord, bekymrede. Det er derfor, passivitet er illusorisk.“¹³

Den kollektive apati kræver handling

Der hersker, især i det politiske lag, en uvilje mod at se halvdannelsens og teknokratiseringens farer og mangler i øjnene. Det samme gælder klimaproblematikken, hvorom jeg sammen med en yngre forsker, Lisbeth Witt-høfft Nielsen, har skrevet bogen *Klimabevidsthedens barrierer*, om hvad det er, der hindrer os i at anerkende klimaproblemet.¹⁴

Vores største problem i dag er ikke en manglende bevidsthed omkring faren ved den globale opvarmning. Problemet er snarere, at vi som individer har så umådelig svært ved at se, hvordan vi skal omsætte denne viden til handling. Paulus' berømte sentens: „Det gode, som jeg vil, det gør jeg ikke, og det onde, som jeg ikke vil, det gør jeg“ er blevet sand på et plan, vi ikke hidtil har forestillet os.¹⁵

Der har bredt sig en opfattelse af, at vi ikke kan ændre på tingenes tilstand. En magtesløshed og en ansvarsfralæggelse. Vi siger for eksempel „jeg kan ikke gøre fra eller til – ellers skal de andre også gøre noget.“ Det samme siger vi om lille Danmark. Men det er alt sammen forskellige, falske forestillinger, som betyder, at vi ikke gør noget.

Det kan godt være, at det ser ud, som om vi ikke kan gøre noget, men det kan vi altid. Vi taber muligvis, men hvis ikke vi i det mindste forsøger, taber vi i hvert fald. Vi skal kæmpe – også selvom udsigten til ændringer ikke er umiddelbar, og det måske kun er lidt, vi kan forandre.

Foruden nødvendigheden af at handle er vi nødt til at foretage en mo-

derne ideologikritik. Vi må kritisere ideologien om, at vi ikke kan gøre noget.

Mennesket er skabt til at handle

Hvordan livet bedst, mest korrekt og etisk leves, er underlagt en grundlæggende usikkerhed og relativitet, understreger Mounier. Alle sværd er tveæggede, siger han, men det forhold må aldrig få os til at ende i pessimisme eller skepticisme. At en handlings motiver er nok så uklare og dens synlige resultater nok så usikre, rækker ikke ved det faktum, at mennesket er skabt til at handle og træffe beslutninger – til at leve sit liv fuldt og helt, trods alt. Derfor er en tvivlsom beslutning til syvende og sidst bedre end ingen beslutning, et ufuldkomment svar bedre end tavshed og resignation. Denne indstilling på trods af al tvivl udkrystalliserer sig for Mounier under betegnelsen *affrontement*, menneskets pligt til at stoppe op og gøre front overfor de opgaver livet byder det.¹⁶

Menneskets ansvar og engagement former personen. Hvis vi først, i oprigtighed og velvidende om vores handlingers ufuldkommenhed, har mod til at gribe ind i begivenhedernes gang, sker der noget væsentligt. I og med at vi træffer et valg, vælger vi med Mouniers ord også en bestemt del af os selv og opbygger på den måde vores personlighed. Og derfor vil det vise sig, at for hver gang vi har truffet et ægte valg, har vi samtidig taget et skridt ud over vores tidligere jeg – vi er vokset ud over os selv.

Mouniers personalisme er i den optik en *engagementets filosofi*, hvor en person formes og realiserer sig i engagement, deltagelse og handling. Samfundsidealet er et samfund, hvor personer er handlende, ansvarsbevidste, engagerede, initiativrige og samvirkende som medborgere. Flere personalister taler ligefrem om, at eksistens er handling, og mere fuldkommen eksistens mere fuldkommen handling. Derfor kan nogle sige: Den, der ikke handler, er ikke. Eller positivt: At handle er at være.

Forståelse af forbundetheden

Samtale og handling er altså nødvendig for forandring. Vi må genfinde forståelsen af, at vi er til i kraft af forholdet til andre. Det, vi giver og får fra andre. Samspillet med andre. Hvis vi tror, vi kun kæmper for os selv, så

kan vi muligvis narre andre eller blive rigere end andre, men vi risikerer at ende ensomme og markedsgjorte. Det er i virkeligheden et opgør med individualismen.

Mounier betoner det værdifulde i samspejlet stærkt. Som han ville formulere det: Personen er ikke en ø.

Det har rødder i personalismens kristne og etiske baggrund i modsætning til eksempelvis eksistentialismen hos Jean-Paul Sartre (1905-1980). Det vil sige, at personalismen har en arv fra kristendommens menneskeopfattelse. Mounier havde intet imod, at agnostikere tilsluttede sig personalismen, men de skulle acceptere, at nogen havde en særlig kristen baggrund for at være med og være sammen.

Den franske filosof Paul Ricœur (1913-2005), der var én af dem, som var meget inspireret af Mounier, sammenfatter personalismens personbegreb ved at sige, at det er opfattelsen af, at der er noget, der er uacceptabelt; noget, man ikke kan tåle, for eksempel brud på menneskerettighederne, det være sig tortur eller anden umenneskelig behandling af andre.

Også betydningsfulde skikkelser som Desmond Tutu og Martin Luther King var stærkt inspirerede af personalismen. Men et egentligt gennembrud har denne tænkning aldrig fået – i modsætning til eksistentialismen og marxismen.

Personalismens popularitet og perspektiv

Man kan med rette spørge, hvorfor personalismen ikke konsoliderede sig som en filosofisk og antropologisk hovedretning? Hvorfor blev den – på trods af den enorme indflydelse og det store potentiale – ikke populær, både forstået som folkeligt (aner)kendt og universitært respekteret?

Det skyldes flere ting. På et helt konkret plan satte Mouniers tidlige død i 1950 den personalistiske bevægelse i Frankrig og Europa ned i gear, fordi Mounier i den grad havde været bevægelsens karismatiske og bærende hovedfigur. Efter Mouniers død manglede bevægelsen et anker, og hans værk kunne ikke udgøre denne forankring, fordi det sammenlignet med for eksempel Sartres enorme forfatterskab var meget begrænset.

Men det er blevet relevant at tage personalismens centrale begreber op igen. Hvis vi bliver ved med kun at tale om beskæftigelse og økonomi, glemmer vi det afgørende: dannelsen af personer til medansvar for sam-

fundet. At mennesker er relationelle, skal behandles med værdighed og forløses i engagement. Det er forsvundet i politikernes diskurs, og det er truet i uddannelsessystemet og i samfundet som helhed. **Personalismens menneskesyn har perspektiver, som kan lede os på vej tilbage til forståelsen af de grundlæggende forhold, til forståelsen af det relationelle menneske.**

Noter

- 1 Kemp, Peter: „Menneskets opløsning i markedet“, kronik i Politiken 3.12.14; og „Etik og markedstænkning“, kronik i Kristeligt Dagblad, 11.12.2014.
- 2 Kemp, Peter: „Menneskets opløsning i markedet“, kronik i Politiken 3.12.14; og „Etik og markedstænkning“, kronik i Kristeligt Dagblad, 11.12.2014.
- 3 Tænkertanken Sophias konference „På bagkant af reformerne. På forkant med konsekvenserne“ i Vartov den 19. september 2014. Se hjemmesiderne <http://www.sophia-tt.org/da/KonferenceVartov2014> og http://www.sophia-tt.org/userfiles/file/2014/Invitation_konference_19-09-2014.pdf
- 4 Kimball, Bruce A. (1986): *Orators and Philosophers: A History of the Idea of Liberal Education*, College Board Publications, Expanded Edition, New York 1995.
- 5 Mounier, Emmanuel (1936): *Manifeste au service du personalisme*, i: Oeuvres, Tome I, Editions du Seuil, Paris, 1961, s. 550.
- 6 Samme, s. 554.
- 7 Samme, s. 551.
- 8 Mounier, Emmanuel (1936): *Manifeste au service du personalisme*, Oeuvres de Mounier, I, s. 550.
- 9 Samme, s. 550.
- 10 Mounier, Emmanuel (1947): *Qu'est-ce que le personalisme?*, Oeuvres de Mounier, III; 195.
- 11 Samme.
- 12 Samme.
- 13 Mounier, Emmanuel (1949): *Le personalisme*, Oeuvres de Mounier, III, p. 504.
- 14 Kemp, Peter og Nielsen, Lisbeth Witthøfft: *Klimabevidsthedens barriere. En rapport om bæredygtighedens etik*, Tiderne Skifter. 2009, s. 9.
- 15 Paulus' *Brev til Romerne*, kapitel 7, vers 19.
- 16 Mounier, Emmanuel (1949): *Le personalisme*, chap. IV, Oeuvres de Mounier, III., s. 470 ff.

OM FORFATTEREN

Peter Kemp er dr. theol. og phil., professor emeritus i filosofi ved Institut for Uddannelse og Pædagogik, DPU, Århus Universitet, Campus Emdrup. Præsident for den 22. verdenskongres i filosofi i Seoul, Korea, 2008. Seneste bøger: *Filosofiens Verden* (2012), *Verdensborgeren* (2005/2013) og *Engagementets poetik* (1974/2013).